

"Mən Qərbi azərbaycanlıyam" rubrikasında 1846-ci ildə Qafqaz Mütəsləmanlarının II Şeyxüllislamı seçilən Fazıl İrəvanidən danışmaq istəyirik. Qafqazın şeyxi olmuş bu böyük şəxsiyyətin həyat hekayəsi çox zəngindir və ibrətamızdır. İrəvanın yetişdirdiyi şəxsiyyətlər sırasında Şeyxüllislam Fazıl İrəvani Məhəmmədbağır oğlunun xüsusi yeri var, o mənəviyyat və din tariximizdə önemli mərtəbəyə malikdir.

İrəvandakı Göy məscidin axundu, Şeyxüllislamlığa gedən yolda...

Tədqiqatçıların yazdığını görə, Şeyxüllislam Fazıl İrəvani 1782-ci ildə İrəvan şəhərində göz açıb. İlk təhsilini ele doğduğun şəhərdə mədrəsədə aldıqdan sonra ali dini təhsilə yiyələnmək üçün 20 yaşında Qahriyənin "Əl-Əzher" Universitetinə göndərilmişdir. 45 yaşında İran'a qayıdır, uzun müddət İsfahan və Təbriz şəhərlərində axundluq etmişdir. Sonralar İrəvan şəhərinə qayıtmış ve Göy Məscidde baş axund kimi fəaliyyətə başlamışdır.

Qeyd olunanına görə, 1843-cü ildə Fazıl İrəvani Qafqaz Mütəsləmanları Şeyxüllislamının müavini vəzifəsinə dəvət olunur. Dəvəti qəbul edən Fazıl İrəvani idarənin fəaliyyətini xeyli genişləndirir və işini tek-milləşdirir. Diyarın mütəsləman əhalisi ruhani dairələrinə bölmənliklə diyarada şerit məhkəmələri yaradılır. Bütün mütəsləmanlara ruhani zümrsinə daxil olmaq hüququ verilir. İrəvanın teşəbbüsü ilə ruhani lərə vəzifə maaşları kesilməklə onlara dövlət məmurları ilə eyni səlahiyyətlər verilir. Beləliklə, əvvəller müctəhidin səlahiyyətində olan qayda-qanunların həyata keçirilməsi şeyxüllislama həvəle edilir.

Onun Şeyxüllislam kimi fəaliyyəti çox geniş və əhatəlidir. Məlumatlara görə, 1846-ci ildə Fazıl İrəvani Qafqazın Şeyxüllislamı seçilir. Qurumun öz mövqeyini qoruyub saxlaması və genişləndirilməsi məhz İrəvanının şeyxüllislamlığı dövründə mümkün oldu. Şeyxüllislam İrəvani bir çox qanunları sistemləşdirdi:

İdarənin fealiyyətinə prokuror nəzarəti ləğv edildi.

Yüksək ruhani şəxslerin təyin edilməsini ruhani idarəsi özü həyata keçirdi.

Nikah bağlanması və boşanmaların həyata keçirilməsi səlahiyyətləri məscid ruhanilərindən alınaraq daha yüksək savada malik olan axundlara həvəle edildi.

Qaziların səlahiyyətlərinə aid məsələlərə geniş yer ayrıldı.

Mahal qazısı tabeliyində olan ruhanilərə başçılıq etməli, kəbin işlərini, boşanaları, ailə münəaqisələrini şəriət əsasında

yoluna qoymalı idi. Münaqışlarda cinayet xarakteri aşkar olunardısa, yalnız o zaman həmin işlər ümumi məhkəmələrə verile bilerdi.

Dini məktəblərin açılması və idarə olunması, ruhani adlara yiyələnmək üçün sınاقların həyata keçirilməsi, ayaşlılar üzərində qəyyumluğun təyin olunması, seyid adına iddia edənlərin hüquqlarının müəyyən olunması və bir çox başqa məsələlər daire qazılara na həvəle edildi. Daire qazılari isə əsas hesabatlarını şeyxüllislama verməklə ona tabe idilər.

Matenadaranda saxlanılan 222 nömrəli Azərbaycan əlyazması...

Fazıl İrəvani 1843-cü ilə qədər, xüsusilə də İsfahanda və Təbriz şəhərlərində axundluq etdiyi dövrlərdə bədii yaradılıqla məşğul olub. 1812-ci ildə Sankt-Peterburqda eyni vaxtda 2 kitabı çap olunmuşdur. "Qızılğül və bülbü'l haqqında əxlaqi roman" kitabı daha sonralar rus, fransız dilində çap olunmuş və geniş oxucu kütləsinə malik olmuşdur. Bu əsər 1826-ci ildə Vajia Defloribalinin tərcüməsi əsasında Parisdə fransız dilində, 1832-1833-cü illerde isə Yozef Fon Hammer bu əsəri alman dilinə tərcümə edərək geniş tirajla nəşr etdirir. "Paklıq kitabı" adlı əsəri Cenubi Azərbaycanın məşhur din xadimi Molla Əhməd Güzəkünanının tapşırığı ilə 1883-cü ildə Təbrizdə fars dilində Xəttat Məhəmməd Təbrizi tərəfindən çap olunmuşdur. "Beyzavi təfsirinə haşıye", "İctihad və təqlid", "Üsulu'l-fiqh", Şeyx Mürteza Ənsarının "Məkasib" və "Resail" kitablarına haşıye, "İstishab" və s. kimi əsərləri də məlumdur.

Fazıl İrəvani 1885-ci ildə 103 yaşında İrəvanda dünyasını dəyişmişdir. Şeyxüllislamın ailəsi barədə yazar tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, ailə üzvləri Şeyx Cavad, Şeyx Mahmud və Şeyx Mürteza olub.

Qeyd edilənə görə, Şeyxüllislam Fazıl İrəvani ölümündən sonra İrəvandakı "Şeyxüllislam məhəlləsi" və Karvansara onun adını uzun illər daşıdı. Fazıl İrəvanının (1782-1888) türk dilindəki "Qızılğül və bülbü'l" əsəri 1826-ci ildə Parisdə çap edilib. Onun digər bir xidməti Matenadaranda

İstedadlı ədəbçiyyatçı, alim, Şeyxüllislam - İrəvanda doğulmuş məşhur Qərbi azərbaycanlı...

saxlanılan 222 nömrəli Azərbaycan əlyazmasının üzünən köçürülməsidir. Burada Azərbaycan şairlərinin deyişmələri və şeirləri qeyd edilib.

Görkəmli alim, filosof, ictimai və siyasi xadim Şeyxüllislam Fazıl İrəvani...

Tədqiqatçı Lütfiyə Əsgərzadə yazır: "VIII əsrə İrəvan xanlığının, XIX əsrə İrəvan quberniyasının mərkəzi olmuş İrəvan şəhəri, dövrünün mədəniyyət mərkəzi olmuş, Azərbaycana, bütövlükdə Şərqə böyük şəxsiyyətlər bəxş etmişdir... Bu məşhur şəxsiyyətlərdən biri də görkəmli alim, filosof, ictimai və siyasi xadim Şeyxüllislam Fazıl İrəvanidir.

Fazıl İrəvani Bütöv adı Ayətullah'ı-luzma Molla Məhəmməd ibn Məhəmməd Baqır olan, Fazıl İrəvani olaraq məşhurlaşan alim qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanda 1782-ci ildə, bəzi mənbələrə görə, 1817-ci ildə anadan olmuşdur. İlk təhsilini İrəvanda, mədrəsədə almışdır. 20 yaşında ikən ali dini təhsil almaq üçün Misirə gedərək buradakı yalnız mütəsləman Şərqində deyil, dünyada məşhür olan "Əl-Əzher" Universitetində təhsil almışdır. Bəzi mənbələrə görə, "o, əvvəlcə Kərbəla şəhərinə yola düşərək, təhsilinin birinci mərhələsini burada keçirmiş, Kərbəlada Ayətullah Seyid İbrahim Qəzvininin dərslarında iştirak etmişdir. Çox keçmədən yüksək istedadda malik olduğundan əsul və fəlsəfədə böyük müvəffəqiyyətlər qazanmışdır. Başqa tələbələrin uzun müddətə oxuduğu dərsləri Fazıl İrəvani qısa müddətə və layiqince başa vurmuşdur. Bu şəhərdə yaşıdığı 4 il ərzində fiqh və əsuli fiqh elmlərinin incəliklərinə yiyələnən Fazıl İrəvani, öz dövründə cəfəri məhzəbinin elm paytaxtı sayılan Nəcəfi-Əsrefə köçür, burada böyük müctəhidlərin dərslərində iştirak edir. Ayətullah Şeyx Ənsarı dünyasını deyişdikdən sonra Fazıl İrəvani zəmanəsinin müctəhidini olan Seyid Hüseyin Kuhkəməri Təbrizinin dərslərində iştirak edir və iştirad, şəri hökməri Quran, hadis və digər mənbələrdən əldə edib bəyan edən ailə rütbəli ruhani" məqamına çatır. "Şeyx Həsən Kasıfu'l-Qita" "Cəvahiru'l-kələm" kitabının müəllifi Şeyx Məhəmməd Həsən İsfahani Nəcəfi və müctəhidlərin şeyxi Mürteza Ənsarı kimi elm nəhəngləri Fazıl İrəvanının səylərini lazımi istiqamətə yönəldərək, onun bacarıqlı müctəhid kimi yetişməsinə köməklik göstərməsi haqqında məlumatlar tarixçi, siyasetçi və şair Yehya Dövlətabadının "Məfaxer-e Azərbaycan" əsərinin. I cildində,

s.243, 357, 408-də, Doktor Əhəmqi Bəxşayışının, Böyük Hacağanın fikirlərində de öz əksini tapır: Yəhya Dövlətabadı Ayətullah molla Məhəmməd İrəvani haqqında yazır: "Hicri-qəməri tarixi ilə 1281-ci ildə şeyx (Mürteza) Ənsarı dünya-dan köçür və onun ölümündən sonra görkəmli şəxslərin hamisi ortaya öz iddiasını qoyaraq, onun yerine keçmək istəyir. Əlbətə, bu elmi dairənin tələbələrinin de reis seckisine müdaxilə etmək hüquq vər idi. Onlar əsasən türklərdən ibarət idilər. Hər qrup hövzə reisinin onlardan olmasına çalışırı. Göstərilən vezifəyə isə iki namizəd vardi - bunlardan biri Ağa Seyid Hüseyn Kuhkəməri, digəri Molla Məhəmməd İrəvani idi. Bele olan halda Hacı Seyid Hüseyn birinci, İrəvani ikinci rəis olur..."

L.Əsgərzadə yazır ki, Məhəmməd Əli Müderris Təbrizinin, "Reyhənatul-ədəb" kitabında Fazıl İrəvanının 30 tələbəsinin adı çəkilir. Onun yazdığını görə, dərin dini biliyi ilə yanaşı, iman, əxlaq, mənəviyyat və təqva (ruh və nefs hifz edilməsi) baxımından da çox yüksək seviyyədə olan Fazıl İrəvaniyə "Hindistan, Türkiyə, Qafqaz, İran və Rusiyadan şəriət vergiləri (xüms, zəkat) göndərilirdi". Dünya malından çox elmə, əxlaqa, mənəviyyata önəm verən, zahidane heyat tərzi yaşıyan bu imanlı ziyanı ona gəndərilən xüms-zəkat pullarını da son qəpiyinə kimi dini elmləri öyrənən tələbələrə və digər lazmı işlərə sərf etmişdir. Fazıl İrəvanini öz müasirləri, xüsusi-lə, müctəhidlər arasında böyük nüfuzu malik olmuşdur.

Beləliklə, təhsil və tədqiqat-lardan, həmçinin Şeyx Mürteza Ənsarı, Şeyx Məhəmmədhə-sən İsfahani Nəcəfidən iştirad icazəsi adıqdan sonra Fazıl İrəvani Nəcəf elm mərkəzində çalışmış, dərs deməyə başla-mışdı..."

"Qızılğül və bülbü'l"ə qarşı erməni oğurluğu...

L.Əsgərzadənin yazdığını görə, görkəmli alim, mütəfəkkir, bir çox dini, tarixi və ədəbi əsərlərin və dini fəlsəfəyə, mütəsləman dünyasının milli adət-ənənələrinə aid yazdığı qıymətli məqalələrin müəllifi olan Fazıl İrəvanının zəngin elmi və bədii irsi var. "Elmi əsərləri əsasən, əreb dilində olan əsərləri, xüsusən "Gül və Bülbü'l"ü bir çox dilləre tərcümə olunmuş, Təbriz, Peterburq, Berlin, Paris və İrəvanda çap olunmuşdur. Fazıl İrəvanının Azərbaycan dilində yazılın "Qızılğül və bülbü'l" adlı əsərinin yayılma areali genişdir. Əsər müxtəlif illərdə bir neçə dəfə Avropa dillərinə

tərcümə edilib. Təessüf ki, müxtəlif müəlliflərin əsəri kim. Eyni ildə (1812), eyni vaxtda və eyni şəhərdə - Sankt-Peterburqda 2 kitab çap olunub; "Qızılğül və bülbü'l haqqında əxlaqi roman" (erməni dilində). Sankt-Peterburqda nəşr edilən "Qızılğül və bülbü'l" əsərinin müəllifi saray müşaviri Xocens Marker Geğamyan göstərilsə də, əsərin müəllifi Fazıl İrəvanidir. F.İrəvanının gənc yaşlarında yazdığı "Qızılğül və bülbü'l" adlı əsərinin tələbələrinin yazıldığı "Tərxi-İrəvan" əsərinin nisbətən uğurla sayıla bilər, çünki ən azından məhv edilməyib, lakin bir o qədər də başıbeləlidir. Oğurluğa adətkərdə olmuş ermənilər Fazıl İrəvanının əsərinə də göz dikmiş, əsərin üzünü erməni əlifbası ilə köçürən Xocens Marker Geğamyan özünü əsərin müəllifi kimi təqdim etmişdir. Çox keçmədən "Qızılğül və bülbü'l"ü Le Vayya de Floribal fransız dilinə çevirib Parisdə (1826), sonra isə Józef Fon Hammer almanın dilinə çevirərək 1832-1833-cü ildə iki dəfə yüksək trajika çap etdirir. Dirnəqarası "erməni ədibi" X. M. Geğamyan əsəri öz adına çıxsa da Avropa və Qafqazda aparılan tədqiqatlar əsərin Fazıl İrəvaniyə məxsus olduğunu təsdiqləyir. "Sonradan ermənilər özürləri də təsdiq etmək məcburiyyətində qalırlar ki, adıçikilən əsər Fazıl İrəvanı tərəfindən yazılmış, Geğamyan isə onu oğurlayıb öz adına çap etdi. Digər tərəfdən fransız tədqiqatçısı Le Vayya de Floribal "Qızılğül və bülbü'l"ün türk müəllifi Fazıl İrəvaninin əsər olduğunu bildirərək məsələyə aydınlıq getirmişdir. Sadəcə, Xocens Marker, Fazıl İrəvanının "Qızılğül və bülbü'l" əsərini erməni və rus dillərinə tərcümə edərək öz əsəri kimi çap etdi. "Qızılğül və bülbü'l" əsərinin orijinali Matenadaranda - Mesrop Maştos adına Qədim Əlyazmalar İstitutunda saxlanılır. "Qızılğül və bülbü'l"ün əsl müəllifinin Fazıl İrəvani olduğunu sonradan ermənilər utanmadan, 1950-ci ildə yene də əsəri erməni müəllifin əsəri kimi Freznada (ABŞ) çap etdirmişlər. Ancaq həqiqəti gizlədilər. "Qızılğül və bülbü'l" əsərinin müəllifinin X.M. Geğamyan yox, Fazıl İrəvani olduğunu sonradan ermənilərin özürləri etiraf ediblər." Əsəri xaricdə yaşayan ermənilərin ləhcəsinə əvvəl əsəri "Anahit" jurnalında çap etdirən erməni Arşad Çobanyan "Qızılğül və bülbü'l" əsərinin Fazıl İrəvanının olduguunu təsdiqləyib ("Qızılğül və bülbü'l" əsəri ayrıca bir məqalənin mövzusudur)" müəllif qeyd edib.

İradə SARIYEVA